

OLEMISE VOOG

BIBLIOTHECA CONTROVERSIARUM

SARJA KOLLEGIUM

Maarja Kangro (kirjanik ja tõlkija)

Hasso Krull (kirjanik ja tõlkija)

Rein Raud (Tallinna Ülikool)

Marek Tamm (Tallinna Ülikool)

Aro Velvet (Lõuna-California Ülikool)

Tallinna Ülikool

Rein Raud

OLEMISE VOOG

POST-ANTROPOTSENTRILINE ISEDUSE ONTOLOOGIA

Inglise keelest tõlkinud
Triinu Pakk

Tallinna Ülikooli Kirjastus
Tallinn 2021

Bibliotheca CONTROVERSIARUM

Bibliotheca Controversiarum
Rein Raud
Olemise voog
Post-antropotsentriline iseduse ontoloogia

Tõlgitud väljaandest:
Rein Raud
Being in Flux
A Post-Anthropocentric Ontology of the Self
Cambridge: Polity Press 2021

Toimetanud Marika Mikli
Kujundanud ja küljendanud Sirje Ratso
Sarja makett: Rakett

© Rein Raud, 2021
Autoriõigus (tõlge): Triinu Pakk, 2021
Autoriõigus: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2021

ISSN 1736-9398
ISBN 978-9985-58-918-2

TLÜ Kirjastus
Narva mnt 25
10120 Tallinn
www.tlupress.com

Trükk: Printon

*Mu hing on salajane orkester, ma ei tea, mis
pillid minu sees helisevad ja tilisevad, keel-
pillid ja harfid, timpanid ja tamburiinid.
Tean vaid, et olen sümfoonia.*

— Fernando Pessoa, „Rahutuse raamat“,
tlk Leenu Nigu

SISUKORD

Tänuavaldused	11
Sissejuhatus	13

1. peatükk. ONTOLOOGIA:

VALIKULINE KOKKUVÕTE SENISEST	33
Objektid ja omadused.	34
Essentsialismi kaks liiki	39
Identiteet ja pidevus	43
Ainepidevus <i>versus</i> mustripidevus	48
Protsessifilosoofiad	54
Paljusused ja võrgustikud	57
Tagasi objektide juurde?	62
Kriitika kriitika kriitika: liiasus ja muutus.	68
Ontoloogiline eelnevus, antigradualism ja kontrafaktuaalid	70
Metodoloogiline perspektivism	75
Kui haigus pole „asi“, mis ta siis on?	80
Sotsiaalkonstruksionism.	86
Anti-representatsioonism	90
Assamblažiteooria.	96
Pilk ja relatsioonilisus.	100
Kokkuvõte	105

2. peatükk. PROTSESSIDE JA VÄLJADE

ONTOLOOGIA.....	107
Traditsioon.....	109
Ontoloogilised astmed	114
Gradiendid ja läved.....	120
Omadused ja võimekused	126
Suhted.....	132
Mateeria kui emergentsus	137
Minimaalsed olemispunktid	141
Väljaontoloogia.....	147
Mis on protsess?	155
Sisemisus	161
Kursimuutjad.....	169
Ajarežiimid.....	174
Kausaalsus	179
Kausaalsusseadused	187
Initsialism.....	191
Mälu ja iha, rakk ja lääts.....	199
Kokkuvõte	205

3. peatükk. MINA, MA ISE JA MU AJU

Teadvus ja vaim.....	212
Evolutsiooni läved.....	219
Meel gradiendil	222
Kas me oleme oma ajud?	228
Ajast teadvuseni	238
Ja ma mõtlen omaette.....	244
Otsusetegemise fookus.....	249

Tuum-isedus	256
Võitlus <i>versus</i> konstitutsioon	261
Vaimu ühendseisundid	267
Teadvus ja maailm	274
Isedus kui väli	279
Kokkuvõte	285
4. peatükk. ISE KUI LAIENDATUD	
OTSUSETEGEMISE VÕRGUSTIK.....	287
Keha	290
Kehamõtlemine.....	296
Liikumisest agentsuseni	304
Agentsus kui eneseteostus	310
Agentsus ja aeg	317
Tulevik-iseeneses.....	321
Mentaalne kausaalsus.....	324
Laiendatud võrgustik	329
Tunnetusest tegevuseni	334
Vastutus	338
Tasapinnaliseks sulandatud kujutis	343
Kollektiivsed isedused?.....	347
Ühendatud tegevuse laadid	351
Performatiivne kaasamine.....	356
Jagatud või ühendatud kognitsioon?	360
Kokkuvõte	366
Kokkuvõtvad märkused	369
Kirjandus.....	376

TÄNUAVALDUSED

See raamat sai alguse mõnest seletavast lausest ühe artikli alguses, kus mulle tundus vajalik oma ontoloogilisi vaateid selgitada. Laused kasvasid lõikudeks, lõigud alapeatükkideks ja peatükkideks. Tulemus on siin; artikli kirjutamine seisab endiselt ees.

Minu siiras tänu kuulub Michael Krämerile, Vanina Leschzinerile, Graham Parkesile, Chiara Robbianole ja Fernando Vidalile, kes raamatu varasemaid versioone või selle osi lugesid ja oma arvamust avaldasid – arutluskäik võitis teie panusest tublisti! Sügava kummarduse võlgnen ka raamatu anonüümsele retsensendile, kes seda Polity Pressi jaoks arvustades leidis ainult kiidusõnu, tunnistades küll samas, et jääb minuga kõigis filosoofilistes küsimustes eriarvamusele – mul on suur rõõm tõdeda, et maailmas leidub veel niisugust vaimset avarust.

Samuti olen tõeliselt tänulik John Thompsonile, kes võõrustas mind 2019. aasta kevadel Cambridge'is külalisõpetlasena, ning kõigile Polity Pressi töötajatele nende tavapärase kõrge professionaalsuse ja pühendumuse eest selle raamatu ilmaleitamisel.

Seda projekti on toetanud sihtasutus Eesti Teadusagentuur (uurimisgrant PUT1365) ja Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituut.

SISSEJUHATUS

Vahest kõige tungivam ülesanne meie aja filosoofia ees on sõnastada maailmavaade, mille keskmes ei oleks inimesed, kuna toimuv ökoloogiline katastroof ühelt ja tehisintellekti esiletõus teiselt poolt tõstatavad aina pakilisemalt vajaduse mõelda ümber inimeste roll selles suuremas pildis. Samal ajal on loodusteaduste teedrajavad avastused paisanud segi meie olemisest kui niisugusest mõtlemise põhialused. Seetõttu pole ime, et ontoloogilised ja epistemoloogilised väitlused on taas omandanud kõlapinna, mis küünib palju laiema publikuni kui professionaalsete filosoofide kitsas ring, ning on hakanud kaasa tõmbama intellektuaale, kelle esmane töövaldkond on kusagil mujal, näiteks sotsiaalteooria, ökoloogia, majanduse või isegi tervishoiu alal.

Vajadus meie ontoloogia alused ümber mõelda on ka selle raamatu esmane ajend. Mu siht on olnud aren-dada välja ratsionaalne ja diskursiivne raamistik post-antropotsentrilisele vaatele¹ inimese subjektsusest, selle

¹ Terminite „inimjärgne“ [*posthuman*] ja „postantropotsentriline“ eristuse olen võtnud Rosi Braidotti tööst (2013), kuid kasutan neid tema omast pisut erinevas tähenduses. Braidotti jaoks tähistab „inimjärgsus“ traditsioonilise „humanistliku“ paradigma tagasilükkamist, mis põhines piiratud eurotsentrilisel ja mehekesksel vaatel sellele, mis läheb arvesse inimlikuna (2013: 13–16), samas kui postantropotsentrism on selle kriitika edasiarendatud versioon, mis peamiselt tehnoloogiliste vahende abil laiendab oma perspektiivi inimliigist kaugemale, lõimides ka

avaldumisviisidest sotsiaal-kultuurilistes identiteetides ja eetilises vastutuses – vaatele, mis ei taha võtta eelduseks, et inimesed on diskreetsed ja rangelt piiritletud individid, kelle vaatenurk reaalsusele peaks kehtima kõnekäänulise kõigi asjade mõõduna. Sellegipoolest on minu eesmärk olnud pakkuda kõigepealt nii-öelda lähtekohti sotsiaalfilosoofiale – diskursust ja konteksti, milles me saame arutleda eeskätt inimeste omavahelise läbikäimise üle, kuid ilma lahutamata seda laiemast keskkonnast, mille osa me oleme. Selleks olen üritanud siin arendada-täiendada oma subjektsuse- ja kultuuriteooriaid (Bauman, Raud 2015; Raud 2016) ning vastandada neid mitmest eri mõttekoolkonnast ja -distsipliinist pärit ideedele.

Teisisõnu, see uurimus on võtnud endale ülesande esitada süstemaatiline ja põhjalik filosoofiline alus protsessuaalsele/relatsioonilisele pöördele sotsiaalteadustes, mida viimastel kümnenditel on kuulutanud paljud teoreetikud (vt nt Abbott 2016; Crossley 2011; Dépelteau 2018; Dépelteau, Powell 2013; Donati 2010; Donati, Archer 2015;

„loomaks-saamise“ (2013: 67 jj) ja „masinaks-saamise“ (2013: 89 jj) mõõtmel. Nõnda moodustavad need kaks kontsentrist kontseptuaalset ringi, mille tuumaks on posthumanism. Minu silmis tähistab „inimlik“ laias laastus kõiki, nii häid kui halbu spetsiifiliselt inimlikke panuseid maailma praegusesse olukorda, samas kui „postantropotsentriline“ tähistab korda, milles inimese vaatepunkt ei moodusta enam loomulikku raskuskeset. Nii näiteks ei saa „loomade õigused“ olla inimjärgse paradigma osa, sest „õiguste“ kui niisuguste idee on spetsiifiliselt inimlik, küll aga võib neid nimetada postantropotsentrilisteks, kuivõrd nendega on laiendatud õiguste kehtimise valda üle inimliigi piiride.

Emirbayer 1997; López, Scott 2000; Powell, Dépelteau 2013; White 2008). Selle pöörde juured ulatuvad tagasi niisugustesse diskursustesse nagu Ernst Cassireri „relatsioonilised mõisted“ (1953: 309 jj), John Dewey ja Arthur Bentley (1949: 107 jj) formuleeritud „trans-aktsiooni“ teooria ning Karl Mannheimi teadmise sotsioloogia ja eriti tema „relatsionismi“ mõiste, mida ta vastandab relativismile (1985: 239–244). Üheskoos kehastunud/teotseva [*embodied/enacted*] lähenemisega, mis on viimasel ajal tõusnud silmapaistvale kohale kognitiivteadustes (vt nt Clark, Chalmers 1998; Fuchs 2018b; Gallagher 2017, 2020; Haugeland 1998; Johnson 2017; Thompson 2007; Varela, Rosch, Thompson 1992), distantseerub see sotsiaalsete nähtuste käsitlus enesesamaste ja pidevate entiteetide postuleerimisest dünaamilise ühiskondliku reaalsuse esmaste ehituskivide ja osalistena. Üheskoos on need lähenemised juba andnud märkimisväärse panuse sotsiaalsete protsesside ja ka üksikisiku kirjeldamise ja analüüsimise viisidesse.

Siin raamatus olen püüdnud neid vaateid lõimida ja arendada diskursuseks, mis paigutab nii iseduse kui ka sotsiaalsuse veel laiemasse dünaamilisse ja relatsioonilisse konteksti. See, mida ma tahan ette panna, on subjekti protsessuaalne ontoloogia, kus isedust mõistetakse hetkeks eksisteeriva konstitutiivsete pingete väljana, millel välja tekitamiseks koonduvate heterogeensete põhjuslike ahelate paljus murtakse võimalike tulevike spektriiks. Nagu peatselt loodetavasti selgeks saab, ei ole see tegelikult nii keeruline, kui võib tunduda. Me oleme reaalsed igal olevikuhetkel ja

ainult sel hetkel, kuid me oleme seda, milleks meid on teinud meie minevik ja mida meil võimaldavad olla meie suhted teistega. Meie olemine toimib prisma, milles minevikust tulevad mitmesugused rajad ning meie teisten viivad paljudes sidemed kokku jooksevad ja üheskoos tegutsevad, et teisendada kõigi nende asjaolude summat võimalike tulevike spektri, millest vaid üks saab teoks, ja heal juhul on meil võimalus kaasa rääkida selle tee valimisel, mis tegelikult jalge alla võetakse. Meie hetkelise olemise prisma ise on samuti pidevas liikumises ühest silmapilgust teise, kui meie isedusevälja mitmesugused jõud omavahel heitlevad, et suurendada oma mõju kõigist kättesaadavatest tulevikest kõige sobivama valimise üle otsustamisel. Isedus ei ole kunagi täielikult tasakaalus, aga see ei ole ka kunagi täielikult ebastabiilne, jäädes ikkagi iseduseks.

Siiski ei ole see olemisviis ühes põhilisemas tähenduses inimsubjektile ainuomane. Kui sellel raamatul üldse on üks keskne väide, siis on see järgmine: „olemine“ koosneb igal tasandil võbelevatest pingetest, mis moodustavad relatsioonilisi mustreid, ja entiteetide kujuteldav stabiilsus tuleneb säärase pingete kahemõõtmeliseks taandatud piltidest, kui neid vaadeldakse välisest vaatepunktist. See ei tähenda, et entiteetid oleksid kuidagi „mitterealsed“, kui me „realse“ all peame silmas võimet osaleda kausaalsetes ahelates. Sellegipoolest ei leia suhted kunagi aset enesesamaste ja pidevate asjade, stabiilsete objektide ega egotsentriliste partikulaaride, vaid ainult konstitutiivsete pingeväljade vahel, ja need moodustuvad alati mitmel eri lainepikkusel

üheaegselt. Ehkki ma pean seda tõseks kõigil võimalikel vaatlustasanditel, on see eriti tähtis sotsiaalsete, kultuuriliste ja poliitiliste nähtuste uurimisel. Nendes valdkondades pakub ettepanдав teooria välja uue viisi, kuidas mõtestada klassikalist antagonismi determineerivate indiviidiüleste jõudude („sotsiaalse struktuuri“) ja sotsiaalsetele suhetele eelnevate egotsentriliste indiviidide („agentsuse“ selle sõna traditsioonilises mõttes) vahel. Seni käibinud kirjandus näib pakkuvat nende dihhotoomiaale kõigest kaht peamist alternatiivi: kas lahendada see binaarne opositsioon emma-kumma poole kasuks või lähendada neid omavahel seni, kuni nad lõpuks dialektiliselt kokku voolavad, teineteist niisugusel määral kodetermineerides või vastamisi hõlmates, et „struktuuri“ ja „agentsust“ ei saa õigupoolest enam eristada. Kausaalsuse väljamudelist tärkab aga kolmas võimalus. Kui näha iga tegevust kui teatavate pingete lahenemise tulemust, mis leiab alati aset mitmel suhteliselt sõltumatul tasandil üheaegselt – näiteks kui kohtus vastuvõetavad otsused ei sõltu mitte üksnes kaasuste õiguslikest detailidest, vaid ka sellest, kas kohtunikel on kõht tühi, nagu on näidanud üks hiljutine uurimus (Danziger, Levav, Avnaim-Pesso 2011) –, siis võime selle antagonismi sootuks kõrvale heita ja öelda, et äratuntavad „struktuurid“ ja „agendid“ on üldse eristatavad üksnes kui kontseptuaalsed väljatõmbed [*extraction*] terviklikust protsessist.² Kuid see

² Christopher Powell on sõnastanud sellele probleemile sarnase lahenemise, öeldes, et „agentsuse“ ja „struktuuri“ mõistet tuleks käsitada vastandlike, kuid siiski teineteist täiendavate viisidena ühtede ja samade

ei tähenda, et protsessid lihtsalt kulgeksid omatahtsi ühe suure sujuva vooluna. Eristumisi leidub kõikjal ja nendest sünnib pidevalt pingeid. Pingetest kerkivad esile kausaalsed seosed, ja suhteliselt stabiilse seisundi saavutamine ühel hetkel kõigutab alati tasakaalu või loob uusi pingeid teisel hetkel. On loomulik, et me „suumime sisse“ ainult nendele seisunditele ja tingimustele, mis on olulised meie enda olude ja tegevuskavade jaoks, kuid me ei tohiks unustada, et meie perspektiiv on see, millest too olulisus sõltub.

Niisiis, ükskõik kas me räägime riikidest või kultuuridest, suurtest korporatsioonidest või väikestest gruppidest või üksikisikutest, bakteritest, kividest, tähtedest või galaktikatest või, vastupidi, elementaarosakeste füüsika pisimatest „osakestest“ – mitte ükski neist ei püsi iialgi

nähtuste analüüsimiseks ... See ei tähenda, et ükskõik millisel antud nähtusel oleks nii struktuuralseid kui agentseid omadusi kokku segatult. See tähendab, et igasugune antud nähtus on tervenisti, täielikult struktureeritud ja samal ajal tervenisti, täielikult agentne“ (2013: 198). Kumatigi ei ole tema radikaalselt relatsionistlikus nägemuses, mis on enamikus aspektides väga lähedane minu omale, seda dihhotoomiat tegelikult selja taha jäetud, vaid on see on kõigest ümber kontseptualiseeritud vähem sõnaselges vormis kui vastandus „aktuaalsete“ ja „potentsiaalsete“ suhete vahel, kus viimased eksisteerivad esimestest varem ja määravad ära võimalikkuse mahu – „suhe eksisteerib potentsiaalsusena, enne kui ta läbikäimise teel aktualiseeritakse,“ kirjutab Powell (2013: 193). Nõnda on kõik juhtuv eksisteerinud eelnevalt virtuaalsel kujul, kuid mitte kõik, mis eksisteerib virtuaalselt, ei jõua juhtumiseni. Sellega ei saa ma nõustuda, sest on võimalik väita, et potentsiaalsete suhete tasandil peab kahtlemata valitsema teatav kord, ja selle võib hõlpsasti ekstraheerida modifitseeritud arusaamana „struktuurist“.

stabiilses tasakaalus, isegi kui nende muutumise tempo võib olla liiga kiire või liiga aeglane, et seda piiratud inimlikust vaatepunktist märgata. See piiratus on ka põhjus, miks me kaldume omistama välisele maailmale objektiivselt eksisteerivat struktuuri – see aitab meil maailmas navigeerida kõige vähemate kognitiivsete kuludega. Lamedate ja valdavalt tahkete pindade ning enamasti must-valgete, jah-või-ei tüüpi binaarsete abstraktsioonide keskel on lihtsam elada. Tunne, et need struktuurid on teadvusest sõltumatult reaalsed, püsib seda visamalt, et nende abiga on võimalik konstrueerida narratiive, millel on lausa hirmuäratavalt suur seletusjõud. Ja ometi on selle jõu piirid palju ahtamad kui abstraktse mõtlemise haare, milleks inimmeel on võimeline. Mis veel tähtsam, usk niisuguste teadvuses konstrueeritud struktuuride eneseküllasesse eksistentsi ei lase meil vabaneda antropotsentrilisest perspektiivist, mida need struktuurid vaikimisi eeldavad.

Kogu selles raamatus ei vaidle ma seetõttu mitte korrekselt realistlikuks peetava väitega, et on olemas mingi reaalsus, mis eksisteerib nii-öelda sõltumatult mistahes vaatejatest. Ka ei kahtle ma faktis, et teadus varustab meid kõige adekvaatsemate võimalike tööriistadega selle reaalsuse kohta andmete kogumiseks. Probleemid algavad sellele järgnevast väitest, et reaalsus ongi struktureeritud niisugusel viisil, mis ligikaudu vastab meie ettekujutustele temast, ehkki niisuguse väite kaitsjate sõnul on see samuti igasuguse realistliku maailmavaate tingimatult vajalik tunnus. Mina ütleksin, et sellegipoolest ei ole see realism

sõna fundamentaalses mõttes, vaid ainult selles mõttes, mille andsid terminile keskaegsed skolastilised filosoofid. Praeguses kontekstis oleks seda sobivam nimetada idealismiks, sest säärane objektiivne loogiline struktuur on ideaalne asi, mis väidetakse eksisteerivat sõltumatult meie teadvusest.

Selle vaatega vaidlemiseks võtan ma omaks Donna Haraway ja teiste feministlike teadusfilosoofide arusaama, kes kinnitavad, et maailm on tuhandel viisil avatud eri potentsiaalsetele vaatepunktidele, sõltumata sellest, kas tegelikult eksisteerib ühtki vaatlejat, kes oleks nendes punktides füüsiliselt kohal ja võimeline koguma talle kättesaadavaid andmeid kokku süstemaatiliseks nägemuseks. Teisisõnu, ma olen seisukohal, et väidet, nagu oleksid entiteetid reaalsed³ ja eksisteeriks maailmas „objektidena“ laias laastus nii, nagu me neid tajume, ei saa tõestada, võtmata enesestmõistetavaks eelduseks, et meie vaade maailmale peab tingimata olema mõõtuandev. Seetõttu väidan ma alljärgnevas, et ainus, mida me oma maailmast teame, on tegelikult meile eriomases keeles formuleeritud

³ Siinses uurimuses kasutatakse terminit „reaalne“ läbivalt kahes seotud tähenduses: (1) olla reaalne tähendab olla mingi kausaalse ühenduse asendamatu osa; (2) olla reaalne tähendab toimuda isegi siis, kui toimumist ei vaatle osapooled, keda see konkreetne kausaalne ühendus mõjutab. See ei tähenda, et õhulained oleksid reaalsed, aga helid mitte, vaid et helid saavad „helidena“ reaalseks ainult siis, kui nad jõuavad kellegi kõrva ja kutsuvad esile mingi reaktsiooni. Nõnda võib üks ja sama juhtumine maailmas olla „reaalne“ mitmel eri moel, osana eri kausaalsetest ühendustest, sõltuvalt vaatepunktist.